

HEGYI W. GYÖRGY

A GRACCHUSOK

REFORMEREK VAGY A RES PUBLICA ELLENSÉGEI?

A Gracchus testvéreknek mindenük megvolt, amire Rómában egy fényes karrierhez szükség lehetett: előkelő család, a nobilitas egészére kiterjedő kapcsolati háló, megfelelő vagyon, jó neveltetés és kiváló képességek. Ahelyett azonban, hogy consulként és triumpháló hadvezérként szereztek volna hírnevet maguknak – mint felmenőik –, fiatalon, még pályájuk elején véres utcai harcokban lelték halálukat. Fellépésük és haláluk nyitánya volt a köztársaság utolsó korszakának, a polgárháborúk korának.

A Gracchus testvérek apja, Tiberius Sempronius Gracchus kétszeres consul (Kr. e. 177 és 163), censor és sikeres hadvezér volt, anyjuk pedig Scipio Africanus lánya. Házasságaik révén a legelőkelőbb családokkal kerültek rokonságba, húgukat pedig Scipio Aemilianus (adoptált unokatestvérék) vette el. Családjuk ugyan eredetét tekintve plebeius volt (másképp nem is lehettek volna néptribunusok), de már hosszú generációk óta a nobilitashoz tartozott. Mint minden arisztokrata ifjút, neveltetésük őket is a katonai és politikusi életpályára készítette fel. Minden forrásunk hangsúlyozza kiemelkedő műveltségüket (ez elsősorban a görög nyelvben, irodalomban és filozófiában való jártasságukat jelenti), továbbá hogy koruk legjobb szónokaivá váltak, ami a népgyűlési és senatusi beszédeken keresztül működő római politikában a jó politikusok egyik legfontosabb eszköze és ismérve volt. 17-18 éves korukban pedig megkezdték katonai szolgálatukat. Rómában a quaestorságra, amely belépő volt a már nagyobb hatalommal járó magistraturákhoz, csak 10 évnyi katonáskodás után lehetett pályázni (háborúk híján is 10 évig az állam rendelkezésére kellett állni). A fiatal arisztokraták – a következő évtizedek háborúinak majdani hadvezérei – harctéri tapasztalataikat a parancsnokok környezetében, „adjutánsként” szerezték, de a tényleges harcokból is kivették a részüket.

TIBERIUS GRACCHUS

Az öccsénél 9 évvel idősebb Tiberius sógora, Scipio Aemilianus Africanus Minor parancsnoksága alatt 147-ben esett át a tűzkeresztségen Karthágó ostrománál. Forrásaink szerint személyes bátorságával és fegyelmezettségével kiemelkedett a fiatal tisztek közül. Pályája szempontjából viszont fontosabb egy másik, súlyos kudarccal járó háború. Már quaestorként szolgált a numantiaiakkal nem bíró Mancinus consul alatt Hispaniában, ahol 145-ben a fegyelmezetlen római sereg szégyenletes helyzetbe került, bekerítették, és szabad elvonulásának ára a Numantia függetlenségét elismerő szerződés volt, amelynek megkötésében nagy szerepet játszott a fiatal Gracchus.

A rómaiak csak igazságos és az isteneknek tetsző háborúkat (*bellum iustum et pium*) viseltek, és természete-

SENATUS CONSULTUM ULTIMUM

A reformerek elleni radikális felépést – több ezer ember lemészárlását – egy sajátos és először ekkor alkalmazott politikai eszköz, a *senatus consultum ultimum* (a „senatus legvégső határozata”) tette lehetővé. A senatusnak ez a határozata szükségállapotot teremt, pontosabban (mivel joga csak erre van) megállapítja, hogy veszélyben van a Város, és ez indokolta teszi rendkívüli intézkedések foganatosítását. A consulok a hatalmukat korlátozó szokásokat és törvényeket – elsősorban a *ius provocationis*, a népgyűléshez való fellebbezés jogát – is áthághatják, és minden eszközt bevethetnek a haza megmentésére. Mivel a *senatus consultum* nem törvényerejű, a senatus lényegében csak politikai támogatásáról biztosítja a rendkívüli lépéseket megtevő consulokat, tehát nem jogi, hanem politikai intézményről van szó.

sen ezeket mindig meg is nyerték, hiszen hogyan lehetne elveszíteni egy olyan háborút, amelyet az istenek támogatnak. Ebből két dolog következett. Az egyik, hogy minden vesztes csata után kiderült: valami hiba történt a jóslatkérésnél vagy valamelyik másik szertartás során. A másik, hogy ki kellett találni egy módszert arra az esetre, ha egy, a római érdekeknek nem megfelelő, az ellenség által kikényszerített fegyverszünetet fel akartak rúgni, hiszen az istenek előtt tett eskűn nem lehetett csak úgy egyszerűen túllépni.

A megoldás a szerződést kötő hadvezér kiszolgáltatása lett. Meztelenül, megkötözve átadták az ellenségnek, mondván, hogy jogtalanul kötötte meg a megállapodást, annak ódiúmat nem Rómának, hanem csak neki kell viselnie, és igazából már nem is a rómaiakhoz, hanem az ellenséghez tartozik. Numantia esetében a senatus nemcsak a kudarcért és a megalázó szerződésért felelős *consult*, hanem annak *quaestor*-át, Gracchust is fel akarta áldozni, amittől Plutarkhosz szerint csak a nép és sógora közbenjárása mentette meg. Tiberius későbbi politikájának az a jellegzetes vonása, hogy a senatustól függetlenül, illetve annak ellenében valósítja meg törekvéseit, talán nem volt független ettől a megalázó élménytől sem.

Már az ókori történetírók összekapcsolták a hispaniai tapasztalatokat Gracchus néptribunusi fellépésével és földtörvényjavaslatával (133). Ezek szerint az elegendő besorozható polgár hiánya, a hazájuktól távol harcoló polgárkatonák motivátlansága és általában a hadsereg kudarcai ébresztették rá a fiatal arisztokratát a római társadalom és gazdaság egyik nagy problémájára, a földkérdésre. Ebben a korban a legnagyobb és legbiztosabb „üzlet” a földbirtok volt, a föld jelentette a legmagasabb presztízsű vagyont. A társadalom elitje nagybirtokosokból állt, és ez nemcsak a senatori rendre, hanem az ún. lovagokra, Róma második, a társadalom többi csoportjától mind vagyona, mind előjogai révén elkülönülő csoportjára is igaz volt. Ha valaki bankügyletek vagy távolsági kereskedelem révén is szerezte az első millióit, vagyonát, amint lehetett, földbirtokokba fektette.

Ezt a folyamatot felerősítette a háborúk miatt rendelkezésre álló nagy tömegű és ezért viszonylag olcsó rabszolgá-munkaerő, s az eredmény nagymértékű földbirtok-koncentráció lett, amely értelemszerűen a kisbirtokok

számának radikális csökkenésével járt. Márpedig a római társadalom és hadsereg gerincét a kisbirtokosok alkották, azok a földművesek, akik fel tudták szerelni magukat egy legionárius fegyverzetével. 10-12 iugerum (egy iugerum körülbelül egynegyed hektár) volt az a birtokterület, amely optimális esetben már el tudott tartani egy legionáriust családotul.

A FÖLDTÖRVÉNY

Tiberius Gracchus megoldása a problémára egy régi törvény felújítása volt. A rómaiak az Itáliában meghódított területek jelentős részét állami földre (*ager publicus*) nyilvánították és bérbeadással hasznosították. Elvben bárki bérelhetett ezekből, azonban gyakorlatilag a gazdagok vették nagy tagokban bérbe, és például legelőként hasznosították. Volt egy régi törvény, amely az egyetlen személy által bérelhető földterület nagyságát 500 iugerumban korlátozta, ezt akarta Gracchus felújítani, ennek révén visszaszerezni az állami földek jelentős részét, az így keletkezett földalapról pedig kielégíteni a nincstelenek földigényét.

A törvényjavaslatot óriási fölzúdulás fogadta – ahogy forrásaink írják – a gazdagok részéről, ami érthető, hiszen ezeken a földeken komoly beruházásokat eszközöltek vagy például hozományként adták tovább. Volt azonban a törvényjavaslattal még egy probléma: Tiberius Gracchus – felhasználva néptribunusi hatalmát – ezt az óriási horderejű kérdést rögtön a nép elé vitte, anélkül hogy előtte a politikai elit zárt körben megvitathatta volna és döntött volna fölé. Ezzel megszegte az arisztokratikus köztársaság egyik alapszabályát: a politikát a senatusból kivitte a népgyűlés elé. Más kérdés persze, hogy egy ennyi érdeksérellemmel járó ügyet, amelyben a társadalomnak a legjobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező része szenvedett kárt, lehetett volna-e másképp intézni.

Mindenesetre Gracchus – akinek terve mögött a nagyobb súlyú politikusok közül csak néhány állt – szembe került a senatus nagy részével. Ellenfeleinek ugyanakkor volt egy nagyon kényelmes eszköze arra, hogy a törvényjavaslatát megakadályozza: egy másik néptribunus vétője (közbelépési joga). A másik néptribunus, Marcus Octavius vétőjével gyakorlatilag a senatus elé kerülhetett volna egyeztetésre az ügy, a *nobilitas* visszavehette volna az irányítást a kérdés fölött. Ekkor azonban Tiberius Gracchus váratlan húzáshoz folyamodott: megszavaztatott a népgyűléssel egy olyan törvényt, amely Octaviust megfosztotta tribunusi tisztségétől, mondván, az a politikus, aki a nép ellenében cselekszik, nem lehet a nép tribunusa.

Ezek után a földtörvény törvényerőre emelkedett, továbbá létrehoztak egy háromtagú bizottságot (*triumvirat*) a földosztás lebonyolítására. Ennek a nagy hatalmú és felelős-ségű bizottságnak Tiberius Gracchus, az öccse, Gaius és Tiberius apósa, Ap-pius Claudius lettek a tagjai. Ekkoriban érkezett meg a hír Rómába, hogy meghalt Attalos, Pergamon királya, és végrendeletében a római népre hagyta országát, valamint gazdag kincstárát. Gracchus rögvest törvényjavaslattal állt elő: a kincseket osszák szét a most földbirtokhoz jutottak között, hogy a kapott összeggel felszerelhesék a gazdaságukat. Ez megint csak kifejezetten durva támadás volt a senatus ellen, hiszen hagyományosan ennek a területnek a hatáskörébe tartoztak mind a kül-, mind a pénzügyek.

Gracchus, hogy megőrizze politikai súlyát és mozgásterét, a következő évre is jelöltette magát néptribunusnak, ami nem teljesen példa nélküli a római politikai életben, de mindenképpen szokatlan és normaellenes. A földtörvény elfogadtatása körüli vihar még el sem ült, amikor ez az ügy újra fenekestül felforgatta a római közéletet. A népgyűlési viták nyílt erőszakba tolkoltak, Gracchust és több száz hívét a senatorok egy csoportja által vezetett csapat agyonverte.

„A KIRÁLYGYILKOSSÁG”

A ránk maradt forrásoknak van egy érdekes vonása: vagy királyságra töréssel vádolják Gracchust, vagy próbálják tisztára mosni őt ez alól a vád alól, mondván az csak pletykákon, illetve félreértésen alapult. A vád, amennyire több mint kétezer év távolából meg lehet ítélni, teljesen alaptalan volt. Ugyanakkor megfelelő eszköznek bizonyult Gracchus politikájának támadására, illetve a gyilkosok felmentésére és a köztársaság megmentőivé stilizálására. Hazugság volt, de mint minden „jó” politi-

kai hazugságban, ebben is volt valami féle logika, és így alkalmas lehetett arra, hogy legalább a gyilkosok híveivel elhessen fogadtatni ezt a szörnyű lépést. A királyság és a plebeusok támogatása között ugyanis erős kapcsolatot feltételez a római (arisztokrata) politikai gondolkodás és az ezt tükröző történetírás.

Ez a reláció logikusan következik két alaptétel egymás mellé helyezéséből: 1. a nép és a senatus (vagy a plebeusok és a patriciusok stb.) szemben áll egymással; 2. a királyság és az arisztokratikus köztársaság (a király és az arisztokraták) szemben állnak egymással. Ezekből a tételekből következően a király és a nép „természetes szövetségese” egymásnak. Mindemögött ott van a görög történetíróktól átvett kézenfekvő túranoszmodell is (például Peiszisztratosz és Attika legszegényebb körzetének kapcsolata, pontosabban ennek hagyománya), illetve az a tényleges, majdnem minden oligarchikus rendszerben megtalálható politikai szisztéma (vagy legalábbis az ettől való félelem), hogy az arisztokraták közötti kényes hatalmi egyensúly „sportszerűtlenül” felborítható a szélesebb tömegekből szervezett bázis segítségével. Tehát aki a népnek

kedvez, az népszerűsége tőr, hogy ezzel királyságra törekedjen.

GAIUS GRACCHUS

A fiatalabbik testvér pályájának indulása hasonló volt bátyjához (és a többi római arisztokrata fiatalemberéhez): katonáskodás, majd quaestori szolgálat egy consul mellett Szardínián. Rómába visszatérve belevetette magát a nagypolitikába, mozgásterét jelentősen megnövelte, hogy bátyja halála után a római törvények már lehetőséget adtak a néptribunátus egymás utáni években való többszöri viselésére is. Ezt kihasználva 123-ban és 122-ben is elnyerte ezt a tisztséget, és törvényjavaslatok sorát terjesztette a népgyűlés elé. Tiberius egyetlen kérdésben találta meg a társadalmi, politikai, katonai bajok kulcsát: a kisbirtokosi réteg meggyengülésében. Gaius – bátyja nyomdokain haladva – rájött, hogy sokkal komplexebb programra van szükség, Róma problémái önmagukban már nem kezelhetők. A reformok összességéből ugyanakkor egy olyan, a senatusszal szembeni politikai stratégia is kibontakozik, amely minél

CORNELIA, A GRACCHUSOK ANYJA

Cornelia az első olyan nőalakja a római történelemnek, akiről eleget tudunk ahhoz, hogy portréját megrajzolhassuk. Információink viszonylagos bősége annak a kiemelt helynek köszönhető, amelyet ez az arisztokrata nő a rómaiak emlékezetében kivívott magának. Ezt a helyet elsősorban fiainak történelmi szerepe és tragikus sorsa biztosította számára, ugyanakkor Róma patriarchális társadalmában a személyére irányuló meglepő érdeklődést jelentős részben saját magának, tehetségének, műveltségének és ambíciójának köszönhetette. Személyének jelentőségét, a kortársakra és az utókorra gyakorolt hatását jól mutatja az is, hogy alakja köré számos legenda szövődött, exemplumok főszereplője lett. Ezek a példázatok ugyan megnehezítik egy hiteles portré megrajzolását, ugyanakkor segítenek megérteni azokat az értékeket és szerepeket, amelyeknek egy római matrónának meg kellett felelnie.

Cornelia Kr. e. 190. körül született Scipio Africanus Maior, a zamai győző lányaként. Édesapját még kislány korában elveszítette. Édesanyjáról nem sokat tudunk, de egy történet arról, hogy milyen jó feleség volt, vele kapcsolatban is fennmaradt: férje halála után gondoskodott annak szeretőjéről is, egy fiatal rabszolgányról. Nem tudhatjuk, hogy apjának, Hannibál legyőzőjének politikai bukása milyen nyomokat hagyott a kislány Corneliában, mindenestre fiai ugyanazt a politikai rendszert támadták néptribunusként, amely Scipio bukását is okozta. Cornelia nemcsak komoly vagyonát és előkelő származását köszönhetette a szülői háznak, hanem különleges műveltségét is. Olyan otthonban nevelkedett és későbbi hosszú özvegysege alatt maga is olyan házat vitt, ahová nemcsak arisztokraták, hanem római, valamint görög tudósok és művészek is bejáratosak voltak.

Férjével, a nála jóval idősebb Tiberius Sempronius Gracchusszal való házassága rendkívül termékeny volt, forrásaink szerint tizenkét

gyermekük született, de csak két fiú és egy lány élte meg a felnőttkort. Férje halálával kapcsolatban fennmaradt egy érdekes történet. Egyszer elfogtak két, a házaspár ágyából előtekerülő kigyót, egy nőtényt és egy hímet, ami a rómaiak számára értelmezendő előjel volt. A családfő a haruspexekhez, a béljósokhoz fordult, akik azt mondták, hogy nem szabad sem megölni, sem elengedni a két kigyót, hanem egyiket engedjék el, a másikat üssék agyon. Ugyanakkor a házaspár és a kigyók sorsa össze van kötve: egyikük hamarosan meghal az agyonütött kigyó nemének megfelelően. Gracchus a felesége iránt érzett szerelme és az asszony fiatalága miatt a nőtényt kigyót engedte el, és nem sokkal később meg is halt.

A történet, amely vallástörténeti szempontból is nagyon érdekes, Cornelia korai özvegységének és hosszú élete végéig kitarító hűségének ad méltó kezdetet. Cicerótól tudjuk, hogy erre a történetre Gaius Gracchus is hivatkozott beszédeiben, tehát Gaius felhasználta apja áldozatát és anyja arra való érdemességét saját imázsának erősítésére. (A római politikusok ki is adták a fontosabb beszédeiket, hogy azokkal még több embert érjenek el, ezért maradhattak azok fenn és kerültek be a szónokiskolák tananyagába is, ha elég nívósak voltak.)

Gracchus halála után Cornelia nem ment férjhez újra – pedig állítólag még Egyiptom uralkodója, VI. Ptolemaiosz is megkérte a kezét –, hanem gyermekei nevelésének szentelte az életét. A rómaiaknak erre külön fogalmuk is volt: az *univira*, „egyetlenférjű” megtisztelő címet érdemelték ki a férjükhöz annak halála után is ragaszkodó matronák. Ennek a hosszú, fél évszázados özvegységnek óriási szerepe volt Cornelia különleges státuszában. Az özvegyiség volt ugyanis az az állapot ebben a korban, amely egy gazdag és tehetséges nőnek a legnagyobb függetlenséget biztosította. Igaz, ő a társadalmi rangját, kapcsolatrendszerét fiai támogatására, majd haláluk után emléküik

több társadalmi csoportot és ügyet igyekszik megnyerni magának, illetve kivonni a Rómát irányító testület hatalma alól.

Természetesen első lépései egyike szimbolikus politikai gesztusként bátyja földtörvényének felújítása. A földosztó bizottság munkája amúgy Tiberius halála után is folytatódott, a meggyilkolt testvér helyére Gaius apósa került. Gaius hivatalba lépésével azonban újabb lendületet kapott az ügy, és nagyszabású telepítési tervek indultak Dél-Itáliában, sőt az év végén törvény született arról, hogy a lerombolt Karthágó helyén megalapítják Iunonia coloniát, ahol több ezer család jutott volna az itáliai kisbirtokok méretéhez képest jelentős területekhez.

A coloniákba való kitelepülés inkább csak a vidéken élő szegényebb rétegeknek jelentett vonzó lehetőséget, a Rómába beköltözött nincstelének, az ún. római proletariátus többsége már nem akarta feladni egy-két generáció alatt megteremtett egzisztenciáját, bármilyen szűkös volt is az. A nagyváros már az ókorban is több munkalehetőséget és a felemelkedés ígérését jelentette az emberek számára, de nagy súllyal esett

latba az a sokak számára vonzó életforma is, amit nyújtani tudott. Ez különösen igaz volt Rómára, egy hatalmas birodalom politikai és gazdasági központjára. Gracchus a városi szegényebb rétegek helyzetének javítására gabona-törvényt fogadtatott el, amely állami segítséggel alacsony és stabil gabonaárakat biztosított. Több intézkedése a köz-katonák helyzetének javítását szolgálta, de jelentősen bővítette és javította Itália úthálózatát is, továbbá rendezte a legújabb provincia, Asia adózását. Az innen származó jövedelem – a birodalom egyik leggazdagabb területéről van szó – nagy részét Róma gabonaellátására, illetve a földosztásra fordították.

A Kr. e. 2. századra az üzletemberek és befektetések számára az állam, illetve az állam által uralt területek jelentették a legnagyobb és legbiztosabb hasznot hajtó üzleti lehetőségeket (állami építkezések, a hadsereg ellátása, állami területek bérlése, bányák stb.). Az állami pénzek elköltésére és kezelésére társaságok, *societasok* alakultak, ezek voltak a *societas publicanorumok*, amelyek „pályázhattak” az adott gazdasági feladatra. Róma ekkor még nem épített ki apparátust az állami bevételek keze-

lésére se, ezeket is társaságokba tömörült magánbefektetők működtették. Gaius Gracchus ezt a rendszert vezette be Asia provinciában is. A *societas publicanorumok* (emiatt a tevékenység miatt szokás „adóberlő társaságnak” fordítani) rendszerének előnye, hogy nem növeli az államapparátust, a bürokráciát, hátránya, hogy megfelelő ellenőrzés híján visszaélésekhez, a provincia lakóinak kizsákmányolásához vezethet.

Nagyon fontos lépés volt a lovagrend bevonása a politikába: a provinciákban történt visszaélések miatt perbe fogott magistratusok ügyeiben ők bíraskodhattak. Ezek az ún. zsarolási perek voltak a politikailag legnagyobb horderejű ügyek (volt consulokat, praetorokat állítottak bíróság elé), amelyek – mai kifejezéssel élve – „tematizálták a közbeszédet”, és így a politikai harcok egyik fő terepét jelentették. De ennek a lépésnek még nagyobb volt az elvi jelentősége, ugyanis a senatus hatalmi monopóliumát törte meg, miközben megoldást kínált az állami ügyek rohamosan növekvő számára. A probléma – a lovagrend részvétele az állam irányításában, illetve a káderhiány a bírói és egyéb posztokon – végigki-

ápolására fordította. De vajon politizált-e Cornelia? Mekkora befolyása volt fiaira? Egyetértett-e azok törekvéseivel?

Ezek a kérdések már az ókori szerzőket is izgatták, és Plutarkhosz megőrizte az erre vonatkozó ellentétes véleményeket: „Gaius Gracchus hozzákezdett, hogy új párhíveket toborozzon magának a consul ellen. Mondják, hogy ez alkalommal anyja is segédkezett neki zendülésre törvő előkészületeiben; titokban idegeneket bérelt fel és aratómunkásokként Rómába küldte őket. Erre vonatkozólag homályos célzások találhatók Corneliának fiához intézett leveleiben. Mások viszont azt állítják, hogy Cornelia helytelenítette ezt az egész tevékenykedést.” A fiaival való levelezése, ha fennmaradt volna, rendkívül izgalmas kordokumentum lenne, de sajnos a hagyomány csak két, Gaiushoz írt rövid töredéket őrzött meg belőlük.

Az első töredék inkább egyetértést tükröz, de józanságra int: a bosszú helyes lehet, de néha jobb lemondani róla – üzeni Cornelia a fiának. A második töredék, bár állítólag ugyanabból a levélből származik, teljesen más hangvételű, egyszerre keményen és melodramatikusan bírálja fia politikáját és törekvéseit. „Hadd esküdjem meg ünnepélyesen, hogy Tiberius Gracchus gyilkosait kivéve egyetlen ellenség sem okozott nekem akkora szomorúságot és akkora szenvedést, mint amekkorát te ezekkel a cselekedetekkel. [...] és istentelenségnek kellett volna tartanod, hogy bármiféle nagy dolgot akaratom ellenére cselekedj, kiváltképpen azért, mert életemből már csak egy arasznyi van hátra. Hát még ez a rövid idő sem óvhat meg

tőle, hogy ellenem fordulj, és az állam romlására törj? [...] Mikor kezdünk már el restelkedni, hogy bajba kevertük és feldúltuk államunkat? De ha ez már sohasem fog bekövetkezni, legalább akkor pályázz a néptribunusságra, amikor én már nem leszek!”

Ez az egyszerre szívhez szóló és keserű szavakkal operáló szöveg nyilvánvaló hamisítvány, valamikor az első században keletkezhetett, még az sem kizárt, hogy eredetileg egy szónokiskola gyakorló feladataként. Gyönyörű (bár közhelyes) szónoki fogás a szenvedő szülő és a szenvedő állam párhuzamba állítása. A rómaiak számára az egyik legfontosabb értéket, a *pietast* mozgósítja az olvasóban. A *pietas* előírja a rómaiak számára, hogy mindent, amivel tartoznak, adjanak vissza a szüleiknek, a hazájuknak és az isteneknek. Tehát sokkal logikusabb optimatapárti hamisítványként olvasni. Főképp, mivel nem túl valószínű és a többi forrásunk sem igazolja, hogy ekkora nézetkülönbség lett volna anya és legkisebb fia között. Ezek természetesen nem döntő érvek. Amit azonban kicsit nagyobb bizonyossággal állíthatunk a forrásaink alapján, hogy Cornelia hosszú életének utolsó húsz évét „politikai szalonjában” fiai emlékének szentelte, akikről úgy beszélt, mintha a régi Róma hősei lettek volna.

